

חג קרבן הפסח וחג המצות - שניים שהם אחד

- א. פשוטו של מקרא
- ב. איסור אכילת חמץ ועונשו
- ג. ביטול חמץ בתערובת
- ד. איסור בל יראה
- ה. חיוב אכילת מצה
- ו. פסח שני
- ז. שני חגים שהם אחד

א. פשוטו של מקרא

התורה מבחינה הבחנה ברורה בין חג קרבן הפסח¹ ובין חג המצות. כתוב אחד אומר (ויקרא כג, ה): 'בחדש הראשון בארבעה עשר לחדש בין הערבים פסח לה', ואילו הסיפא של אותו פסוק קובעת: 'בחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' שבעת ימים מצות תאכלו' (הו"ו במילת "ובחמישה" היא ו"ו הניגוד, לאמור: "אבל"). הבחנה זו כתובה בתורה, שנויה בנביאים ומשולשת בכתובים: כל מקום שכתוב "פסח" אין הכוונה לחג המצות ('פסח' בלשוננו) אלא לחג הקרבת קרבן הפסח, שזמנו בסוף י"ד ניסן ותחילת ט"ו².

להבחנה הברורה הזאת יש לכאורה חריג אחד: 'ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח מצות וקלוי בעצם היום הזה' (והושע ה, יא). בפסוק הזה "הפסח" לכאורה מכוון ליום ט"ו ניסן, שהרי לפי התורה שבע"פ אוכלים מן התבואה החדשה בט"ו לחודש, והוא הנקרא בפסוק **מחרת הפסח**³! אלא שאין לומר כן; הלא מקרא מלא הוא שמחרת הפסח פירושו יום ט"ו: 'ויסעו מרעמסס בחדש הראשון בחמשה עשר יום לחדש הראשון, **ממחרת הפסח** יצאו בני ישראל ביד רמה לעיני כל מצרים'

1 בכל כתבי הקודש הביטוי הוא "פסח", "הפסח" ולא "חג הפסח" או "חג קרבן הפסח" (אמנם יש חריג אחד: שמות לד, כה: 'זבח חג הפסח'). השימוש במאמר כאן בביטוי "חג קרבן הפסח" עיקר כוונתו פדגוגית, כדי שנוכל להדגיש את הנקודות המרכזיות של המאמר. 2 ראה להלן בהרחבה על זמנו של ה'פסח' (וכל פסוקי התנ"ך המזכירים את חג הפסח על שני מרכיביו נלקטו על ידי ר"ח אלבק ונרשמו סמוך לפני פירושו למשנת פסחים עמ' 129-135). 3 על פי פירושם של החכמים ל'ממחרת השבת' בויקרא כג, יא נגד הבייתוסים; ספרא אמור ח פרשתא י פרק יב, משנה מנחות י, ג והגמרא עליה במנחות סה, א ואילך, ראה רמב"ם הל' תמידין ומוספין ז, יא.

(במדבר לג, ג). כיצד אס־כן יש להבין סתירה זו בשימוש הביטוי 'מחרת הפסח'? ביהושע כוונתו לט"ז ניסן, ובפרשת מסעי כוונתו המפורשת היא ט"ו ניסן; ונראה ליישב שפירוש התיבה "פסח" בפסוקים אלה הוא כפירושה בכל המקרא כולו, קרבן פסח הקרב ביום י"ד ניסן בין הערביים (ראה בהמשך); אלא שבעוד שבספר במדבר פירוש מחרת הפסח הוא למחרת הקרבנות הפסח, מחרת הפסח ביהושע פירושו למחרת אכילת הפסח, הואיל והנושא המדובר שם הוא אכילה (אכילה מהתבואה החדשה); הפסח נאכל ב[ליל] ט"ו, ו"מחרת הפסח" הריהי בששה עשר לחודש⁴. חזרנו אם כן לכך שבכל מקום בתנ"ך בו כתוב "פסח" הפירוש הוא חג קרבן הפסח⁵.

עד כאן לגבי לשון המקרא; ואולם בספרות התנאים אין הדבר כן. במשנה פסחים ט, ה שנינו:

מה בין פסח מצרים לפסח דורות? פסח מצרים מקחו מבעשור, וטעון הזאה באגודת אזוב על המשקוף ועל שתי המזוזות, ונאכל בחפזון בלילה אחד...

אפשר היה לצפות שהמשך המשנה יהיה: "מה שאין כן בפסח דורות"; אילו היה זה נוסח המשנה היה ניתן להבין שגם כאן משמעות המילה "פסח" היא קרבן הפסח. אבל המשך המשנה הוא: 'ופסח דורות נוהג כל שבעה'. על סיפא זה מקשה הגמרא (דף צו שלהי ע"א): "פסח כל שבעה מי איכא?" ומתמצת (שם ע"ב) שהכוונה לאיסור החמץ שהוא נוהג כל שבעת הימים⁶, נמצא שמילת "פסח" מכוונת כאן לחג המצות. וכן הוא במשניות כמו "חמץ שעבר עליו הפסח" (בב, ב, ראה גם משנה ג), "האוכל תרומת חמץ בפסח" (שם ד), ו"אלו עוברין בפסח" (ג, א), בכל אלה הכוונה לחג קרבן הפסח ולחג המצות כאחד, כמו בלשונונו היום⁷.

בחג קרבן הפסח קיימות שתי מצוות: הקרבנות הפסח בין הערבים (ראה גם שמות יב, ו) ואכילתו בלילה הזה (שם פס' ח), דהיינו: במוצאי ארבעה עשר יום לחודש הזה (שם ו). את זמן שחיטתו 'בין הערבים' תרגם אונקלוס: בין שמיאי, ויונתן: בין שמשותא, ובלשון המשנה: בין השמשות, שזהו בדרך כלל הזמן שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים; אבל המשנה (פסחים ה, א) מלמדת שלהלכה קרבן הפסח בשעות אחרי הצהריים של י"ד ניסן, כמה שעות לפני שקיעת החמה; הגמרא (פסחים נח, א)

4 כך הבינה סתמא דגמרא קידושין לז שלהי ע"ב, וכן פירש ר"י לתרץ קושיית האבן עזרא (תנוד"ה ממחרת שם; אלא שלפי דברינו אין צורך לומר: "לשון תורה לחוד ולשון נביאים לחוד"). לר"ת (שם) דרך אחרת.

5 לדיוק יתר ב"פסח" בתורת שם החג ראה: רש"י ז"ל, המועדים בהלכה (תל אביב, ציוני, תשי"ז) עמ' רטו-ריז. גם בלשונם של סידורי התפילה והמחזורים החג בן שבעת הימים מכונה תמיד "חג המצות", ולעולם לא "חג הפסח".

6 וכתב רבי עובדיה מברטנורה: "מתניתין חיסורי מיחסרא והכי קתני: ונאכל בחפזון בלילה אחד וחמוצו כל היום, ופסח דורות חמוצו נוהג כל שבעה". ברם עיין הערת הרש"ש שם.

7 ראה עוד המועדים בהלכה עמ' ריז-רכ.

מפרשת בין הערביים "מעידנא דמתחיל שימשא למערב", ורש"י (שמות יב, ו) מסכם להלכה: זמן חג קרבן הפסח מתחיל "משש שעות ולמעלה". לגבי סוף זמן אכילת הפסח קיימת מחלוקת תנאים: רבי אלעזר בן עזריה פוסק עד חצות של אותו לילה (ליל ט"ו ניסן), ורבי עקיבא פוסק שעד בוקרו של ט"ו בניסן. משך זמנו של חג קרבן הפסח הוא אפוא כשתים עשרה שעות (כדעת רבי אלעזר בן עזריה) או כשמונה עשרה שעות (כדעת רבי עקיבא). והואיל וחג המצות נכנס בתחילת ליל ט"ו בניסן, נמצא שקיימת חפיפה של כשש או כשתים עשרה שעות בין חג קרבן הפסח לחג המצות.

ב. איסור אכילת חמץ ועונשו

בהלכה נתפסים חמץ ומצה כמצויים ביחס דיאלקטי: דווקא חמשת מיני הדגן אשר יש בכוחם לבוא לידי חימוץ – חיטים, שעורים, כוסמין, שיפון, ושיבולת שועל – דווקא הם המינים אשר אדם יוצא בהם ידי חובתו במצות אכילת מצה (פסחים ב, ה). לא יפלא אפוא שכל החומרות של חמץ: איסור כרת, שהחמץ אינו בטל אפילו באלף, ואיסור בל יראה ובל ימצא (לפי ראשונים אחדים⁸) – כל אלה חלים דווקא בחג המצות שבו מצוה לאכול מצות, ולא בחג קרבן הפסח.

ההלכה הבסיסית היא: האוכל כזית חמץ בפסח (כלומר **בחג המצות**) חייב על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת (משנה כריתות א, א-ב; תוספתא פסחים א, ט). בבבלי (פסחים כח, ב) מובאים שלושה פסוקים האוסרים אכילת חמץ בחג המצות: 'כל מחמצת לא תאכלו' (שמות יב, כ), 'לא יאכל חמץ' (שם יג, ג), 'לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות' (דברים טז, ג); ונחלקו שלושה תנאים – רבי יהודה, רבי שמעון ורבי יוסי הגלילי – לשם מה בא כל פסוק (ראה להלן). בירושלמי (פסחים א, ד) מובא עוד פרט בדעת רבי יהודה, שיש גם איסור עשה באכילת חמץ, שנאמר 'שבעת ימים תאכל עליו מצות' – ולא חמץ.

הרמב"ם מסכם את האיסור ואת העונש הכרוך באכילתו (הל' חמץ ומצה א, ז):

האוכל מן החמץ עצמו [ולא מתערובתו] בפסח [=שבעת ימי חג המצות] כל שהוא הרי זה אסור מן התורה, שנאמר לא יאכל חמץ. ואף על פי כן אינו חייב כרת [אם אכל במזיד] או קרבן [אם אכל בשוגג] אלא על כשיעור שהוא כזית.

באשר לטיב איסור אכילת חמץ **בחג קרבן הפסח**, מקורו ועונשו, חלוקים רבי יהודה ורבי שמעון. לפי רבי יהודה זהו איסור לאו, ואין בו חיוב כרת כי אם מלקות. המקור הוא: 'לא תאכל עליו חמץ' – כאשר 'עליו' מצביע על שעת **שחיטת** קרבן הפסח (לפנות ערב)⁹. נמצא לפי רבי יהודה שהפסוק האוסר אכילת חמץ בחג המצות אוסר

8 ראה למשל לקמן ריש סעיף ד שיטת הראב"ד ושיטת הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ג, ח).

9 רש"י ד"ה לא תאכל עליו, פסחים כח, ב.

אכילתו גם בחג קרבן הפסח (אלא שעונשיהם שונים [בגלל פסוקים אחרים]). רבי שמעון מפרש 'עליו' כמצביע על שעת אכילת קרבן הפסח (בלילה)¹⁰, כי המשך הכתוב הוא 'שבעת ימים תאכל עליו מצות' - "בשעה שישנו בקום אכול מצה ישנו בבל תאכל חמץ, ובשעה שאינו בקום אכול מצה אינו בבל תאכל חמץ". מסקנתו: "חמץ לפני זמנו [כלומר: לפני הלילה]... אינו עובר עליו בלא כלום" (פסחים כח, ב ותוספתא פסחים א, ח)¹¹. עקרונית מסכים הירושלמי (פסחים ב, ב) לכל זה, אלא שהוא מוסיף: 'מודה רבי שמעון באיסור שהוא אסור. איסורו מהו? ר' ירמיה אמר איסורו דבר תורה, ר' יונה ור' יוסה תריהון אמרין איסורו מדבריהם'.

רבו הדעות בראשונים בהגדרת האיסור אליבא דרבי שמעון (ואין כולם מתייחסים לירושלמי). העיקריות שבהן הן: א. יש באכילתו משום איסור עשה הנובע ממצות 'אך ביום בראשון תשביתו שאר מבתים' (שמות יב, טו), כאשר 'ביום הראשון' מתפרש 'קודם לשבעת הימים', וכוונת ההשבתה היא שלא כדרך הנאתו, כלומר אין להשביתו על ידי אכילתו; במלים אחרות: חיוב השבתתו יוצר את איסור אכילתו (תוד"ה רבי שמעון, פסחים כח, ב). ב. להיפך, אמנם יש חיוב השבתה מדאורייתא מסוף שש שעות - תחילת שעה שביעית ולמעלה, אך אם הוא אוכל את החמץ אינו עובר באכילתו כי אין לך השבתה גדולה מזו; אבל הואיל ויש חשש שמא יתמהמה להחזיק בחמץ עד שירצה לאוכלו או עד שימצא דרך ליהנות ממנו, תקנו חכמים שלכתחילה (משנכנסה שעה שישית) אין לו להשהותו, כדי שימהר בקיום מצות תשביתו (בעל המאור פסחים ז, א מדפי הרי"ף; וראה בית מאיר לאבן העזר סי' כח ס"ק כב).

כאמור, רבי יהודה ודעת רבי שמעון לדבר אחד הסכימו, שהאוכל כזית חמץ בחג קרבן הפסח לפני חלות חג המצות אינו חייב כרת. הרמב"ם פוסק כרבי יהודה (הל' חמץ ומצה א, ח; השווה ספר המצוות לא תעשה קצט):

אסור לאכול חמץ ביום ארבעה עשר מחצות היום ולמעלה שהוא מתחילת שעה שביעית ביום. וכל האוכל בזמן הזה לוקה מן התורה, שנאמר לא תאכל 'עליו' חמץ, כלומר: על קרבן הפסח. כך למדו מפי השמועה בפירוש דבר זה: לא תאכל חמץ משעה שראויה לשחיטת הפסח שהוא בין הערביים והוא חצי היום.

הראב"ד פוסק כרבי שמעון (שם; השווה רמב"ן ספר המצוות לא תעשה קצט):

מלקות מחצות ואילך אינו מחוור, דכיון דקי"ל כר"ש בלפני זמנו ואחר זמנו דלא דריש הנך קראי 'לא תאכל' 'לא תאכלו' בלפני זמנו ולאחר זמנו, נהי

10 תוד"ה אס, שם.

11 דעת רבי שמעון נזכרת בשם החכמים (ראה תוספתא כפשוטה לכל יתר המקורות המביאים את מחלוקת התנאים).

דאסור באכילה מן התורה מ'ביום הראשון תשביתו שאור' או מ'לא תשחט חמץ' כדבא, אבל איסור הנאה ליכא מן התורה, ומלקות נמי ליכא.

ושתי הערות: א. הרמב"ם מודה שהנהנה מחמץ (לא רק בחג קרבן הפסח אלא גם בחג המצות) אינו לוקה (הל' מאכלות אסורות ח, טז; ראה משנה למלך הל' יסודי תורה ה:ח לקראת ההתחלה). ב. נושאי כלי הרמב"ם עמדו על כך שהרמב"ם פוסק כרבי יהודה בלפני זמנו וכרבי שמעון בלאחר זמנו.

ג. ביטול חמץ בתערובת

שונה דינו של מאכל שמעורב בו חמץ בחג קרבן הפסח - ממאכל שמעורב בו חמץ בחג המצות. דין מאכל שמעורב בו חמץ בחג המצות נפסק בשולחן ערוך אורח חיים סי' תמז סע' א: "חמץ בפסח [=שבעת ימי חג המצות] אוסר תערובתו בין במינו בין שלא במינו במשהו אפילו בהנאה", ואילו במאכל שמעורב בו חמץ בחג קרבן הפסח נפסק (שם סע' ב): "חמץ שנתערב משש שעות (ולמעלה) עד הלילה אינו אוסר במשהו, אלא דינו כשאר איסורין" [=ביטול בשישים]. המקור העיקרי לדברים אלה הוא הגמרא בפסחים (ל, א): 'אמר רבא: הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אוסר במשהו כרב, שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר כרבי שמעון'.

אף על פי שדיון הגמרא ב"שלא בזמנו" של רבי שמעון מתמקד בלאחר חג המצות, התוספות (סוד"ה רבא, עבודה זרה סו, ב) פירשוהו גם לזמן שמשש שעות ולמעלה לפני החג, והרא"ש (פסחים ב, ה) מנמק את ההבדל בין חמץ בערב פסח אחר חצות לחמץ בימי החג: "כיון שאין בו [באיסור חמץ לפני חג המצות] כרת הרי הוא כשאר איסורין ובטל בשישים, ומותר אף בפסח [=חג המצות] כיון שנתבטל קודם הפסח". כלומר, החמרת החכמים שחמץ אוסר במשהו היא פונקציה של חיוב הכרת הכרוך באכילתו, וכפי שהדגשנו בסעיף הקודם חיוב הכרת הוא דווקא בחג המצות ולא בחג קרבן הפסח.

דעת הרמב"ם בזה אינה ברורה כל צורכה. אמנם בהל' חמץ ומצה א, ה הוא פוסק: "חמץ שנתערב בדבר אחר **תוך הפסח** בין במינו בין שלא במינו הרי זה אוסר", ולכאורה "תוך הפסח" פירושו תוך חג המצות; ואולם בהל' מאכלות אסורות טו, ט הוא מנמק את החמרת החכמים בחמץ במשהו משום שהוא דבר שיש לו מתירים. וזו לשונו: "לפי שאין התערובת אסורה לעולם, שהרי לאחר הפסח תהיה כל התערובת מותרת", ונימוק זה שייך גם בתערובת חמץ בחג קרבן הפסח¹².

12 הערת המגיד משנה בהל' חמץ ומצה, שם; הכסף משנה מפרש אחרת, עיין שם. לסיכום הדעות העיקריות של הראשונים בעניין איסור או היתר הנאה ובעוד שאלות, ראה טור אורח חיים ריש סימן תמז ובבית יוסף שם.

וכשם שאיסור חמץ בחג קרבן הפסח הוא כשאר איסורים ומתבטל בשישים, כן הוא בענין נותן טעם לפגם שאינו אוסר ואפילו בפחות משישים¹³.

ד. איסור בל יראה

איסור הימצאות חמץ בבית **בחג קרבן הפסח**, דהיינו ביום י"ד ניסן מסוף שש שעות ולמעלה, הוא פונקציה של שני פסוקים¹⁴: חיוב עשה 'אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתים' (שמות יב, טו), כאשר ביום הראשון מתפרש "קודם לשבעת הימים", וחיוב לא תעשה 'לא תשחט על חמץ דם זבחי' (שמות לד, כה)¹⁵, כאשר ה"זבח" מתפרש כזבח פסח (על פי סיפא דקרא: 'ולא ילין לבקר זבח חג הפסח'), כלומר: האיסור הוא להקריב את הפסח בשעה שלמקריב יש חמץ בביתו, והלא זמן הקרבת הפסח הוא משבע שעות ולמעלה¹⁶.

איסור הימצאות חמץ בבית **בחג המצות** מפורש בשני פסוקים אחרים: 'מצות יאכל את שבעת הימים, ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבלך' (שמות יג, ז), ו'שבעת ימים שאור לא ימצא בבתים' (שם, יב, יט).

הניגוד הזה מובע בפירוש רבינו מנוח מנרבונה (סימנים ב, ה, ו)¹⁷; כן משמע דעת הראב"ד הל' חמץ ומצה ג, ח; גם המאירי (לפסחים ו, ב) סבור כך; והיא דעה מפורשת במגן אברהם סי' תמג ס"ק א. אנחנו נכנה את השיטה הזאת "שיטת הראב"ד".

הרמב"ם כותב אחרת; לפי דעתו איסור בל יראה מתחיל ביום י"ד משש שעות ולמעלה עד סוף חג המצות. וזו לשונו (הל' חמץ ומצה ג, ח): 'לפיכך אם לא ביטל קודם שש ומשש שעות ולמעלה מצא חמץ שהיה דעתו עליו והיה בלבו ושכחו בשעת הביעור ולא ביערו, הרי זה עבר על לא יראה ולא ימצא שהרי לא ביער ולא ביטל'. במקביל מביא הרמב"ם את המקורות שהזכרנו לעיל האוסרים הימצאותו של חמץ בבית במשך חג קרבן הפסח (הל' חמץ ומצה ב, א): 'מצות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור אכילתו, שנאמר ביום הראשון תשביתו שאר מבתים. ומפי השמועה למדו ש'ראשון' זה הוא יום ארבעה עשר. וראיה לדבר זה מה שכתוב בתורה לא תשחט על חמץ דם זבחי, כלומר: לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים. ושחיטת הפסח הוא יום ארבעה עשר אחר חצות'.

לפי פשוטם של דברי הרמב"ם חוץ מאיסור "בל יראה" החל על שבעת ימי חג המצות, על חג קרבן הפסח חל איסור הימצאות החמץ מכוח שלושה כתובים: 'בל

- 13 הגהת הרמ"א לאורח חיים סי' תמוז סע' ב, ועיין במשנה ברורה.
- 14 מכילתא בא ח (מהד' איש שלום) ח ע"ב ואילך; פסחים ה, א.
- 15 המכילתא מביא את הפסוק לא תזבח על חמץ דם זבחי (שמות כג, יח); מכילתא משפטים כ (מהד' איש שלום) קב ע"א.
- 16 ראה תוד"ה לא, פסחים ה, א.
- 17 מובא בראש הל' חמץ ומצה.

ייראה ובל יימצא, חיוב 'תשביתו', והלאו 'לא תשחט על חמץ דם זבחי'. כך הבין הראב"ד את הרמב"ם, ואנחנו נכנה את השיטה הזאת "שיטת הרמב"ם"¹⁸. בעל מגיד משנה לומד אחרת: "בל ייראה" מתייחס לחג המצות בלבד, ושני הכתובים האחרים מתייחסים לחג קרבן הפסח לבדו; כלומר: לדעתו גם הרמב"ם גורס את הניגוד שהבאנו בראש הסעיף הזה בשם רבינו מנוח מנרבונו הראב"ד ומגן אברהם. כתנא דמסייע לו מביא המגיד משנה את מניין המצוות של הרמב"ם בפתיחת הל' חמץ ומצה: "ב. להשבית שאור מארבעה עשר... ה. שלא יראה חמץ כל שבעה. ו. שלא ימצא חמץ כל שבעה". דוק: במצוה ב ציין "מארבעה עשר", ובמצוה ה-ו הוא ציין "כל שבעה". אמנם הדייקים תומכים בדעתו של המגיד משנה, אבל מלשונו של הרמב"ם בפרק ג הל' ח לא משמע כהבנתו. הרבה להקשות על המגיד משנה הנודע ביהודה¹⁹, אשר עמד בתוקף לקיים את הפירוש המפורש היוצא מהרמב"ם הל' חמץ ומצה ג, ח, והוא גם האריך לפרש את המחלוקת בין הרמב"ם והראב"ד.

ראיה לשיטת הרמב"ם המחילה "בל ייראה" משש שעות ולמעלה יש למצוא בירושלמי (פסחים א, ד) בדעת רבי יהודה: "עשה על ביעורו - תשביתו שאור. לא תעשה על ביעורו - שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם"; הירושלמי מעמיד את העשה והלא תעשה כמקבילים וחופפים זה את זה (וכן מפורש בפני משה)²⁰.

18 הואיל ולפי פשוטם הפסוקים של בל ייראה ובל יימצא מתייחסים דווקא לשבעת ימי חג המצות, נראה שהקשר ביניהם ובין חג הפסח איננו מהותי. אפשר לומר אפוא שיש כאן הרחקה גדולה מהתורה: הואיל ודרכו של חמץ הוא להימצא בכל מקום ולא בדילי אינשי מיניה, התורה מצוה להסיר אותו מן הבית שש שעות (!) לפני כניסת חג המצות. וצ"ע.

19 שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא אורח חיים אמצע סימן כ: 'ומעתה כוף אזנך ושמע דברי חכמים הרמב"ם והראב"ד, דכל חד מנהון סובב והולך לשיטתו, דבאמת ר' יהודה ור"ש נחלקו בחמץ בין לפני זמנו ובין לאחר זמנו, דלר"י לפני זמנו ולאחר זמנו בל"ת, ולר"ש ליכא ל"ת לא לפני זמנו ולא לאחר זמנו. ולאחר זמנו פסקו כל הפוסקים כר"ש, דמוקי רבא סתם משנה שם דחמץ של נכרי שעבר עליו הפסח מותר כר"ש, אבל לפני זמנו נחלקו הפוסקים, ודעת הרמב"ם דלאחר זמנו הוא דהלכה כר"ש משום דהתם תנא כוותיה, אבל לפני זמנו הדרינן לכללא דר"י ור"ש הלכה כר"י, ולכן פסק הרמב"ם בחמץ מחצות ולמעלה הוא בל"ת, כמבואר בדבריו בפ"א מהל' חמץ ה"ח אסור לאכול חמץ ביום י"ד מחצות היים ולמעלה שהוא בתחילת שעה שביעית ביום, וכל האוכל חמץ בזמן הזה לוקה מן התורה שנאמר לא תאכל עליו חמץ. והראב"ד השיג עליו, וכתב בהשגתו א"א מלקות מחצות ואילך אינו מחוור דקיי"ל כר"ש לפני זמנו ולאחר זמנו דלא דריש הנך קראי לא תאכל ולא תאכלו בלפני זמנו ולאחר זמנו, עכ"ל, וסובר הראב"ד דכיון דסתם תנא כר"ש לאחר זמנו ממילא גם לפני זמנו הלכה כמותו. ומעתה גם לענין בל יראה הרמב"ם והראב"ד כל אחד לטעמיה, דלהרמב"ם דל"ת דאכילת חמץ הוא מחצות גם בל יראה הוא מחצות, ואי משום דשבעת ימים כתיב ילפינן מגז"ש שאור שאור מאך ביום הראשון. ולראב"ד דאכילת חמץ אינו בל"ת עד הלילה גם בל יראה אינו נוהג עד הלילה, דשבעת ימים כתיב, ואי משום גז"ש היקישא עדיף'.

20 ש'בל יראה' ו'תשביתו' באים ביחד משמע גם מרש"י פסחים ד, א ד"ה בין לר' מאיר ושם

נפקות מעשית בין שתי השיטות נמצאת בשו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא אורח חיים סימן כ: יהודי נפטר בערב פסח אחרי הצהריים מבלי למכור את החמץ ומבלי לבטלו קודם זמן איסורו. ההלכה הפסוקה היא ש"חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח אסור בהנאה אפילו הניחו שוגג או אנוס" (סי' תמח סע' ג) דקנסינן התירא אטו איסורא. הקנס על הנאה לחמץ שעבר עליו הפסח נובע מאיסור "בל ייראה", עבר על האיסור נקנס, לא עבר על האיסור לא נקנס. אליבא דשיטת הראב"ד שאין איסור "בל ייראה" חל עד תחילת חג המצות, בלילה, אין החמץ אסור בהנאה (ועל זה שלא ביער את החמץ בלילה לא שייך קנס, שהלא כבר לא היה בחיים), אך לפי שיטת הרמב"ם שאיסור "בל ייראה" הוא משש שעות ומעלה, החמץ אסור בהנאה²¹.

ה. חיוב אכילת מצה

בתורה מצינו שלושה ציוויים על אכילת מצה:

- א. שמות יב, ו, ח: 'ושחטו אתו כל קהל עדת ישראל בין הערבים... ואכלו את הבשר בלילה הזה עלי צלי אש, ומצות על מררים יאכלהו'. התורה מחייבת אכילת מצה כחלק מאכילת הפסח; אכילת מצה זו היא פונקציה אפוא של חג קרבן הפסח.
- ב. שם יח: 'בראשון בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצת עד יום האחד ועשרים לחדש בערב'. בפסוק הזה מצות אכילת מצה היא פונקציה של חג המצות, היא אינה תלויה בקרבן פסח ואינה קשורה לקרבן הפסח.
- ג. שם, טו: 'שבעת ימים מצות תאכלו'. מהפסוק בדברים טז, ה: 'ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' א-להיך לא תעשה מלאכה', על פי המידה שהתורה נדרשת בה "דבר שהיה בכלל ויצא ללמוד, לא ללמוד על עצמו (בלבד) יצא אלא ללמוד על הכלל כולו יצא", למדים אנחנו שמלבד ליל ראשון של חג המצות ("ליל הסדר") אכילת מצה היא רשות²². נמצא שבזמן הזה שאין חג קרבן הפסח, חיוב אכילת מצה מדאורייתא הוא בגלל חג המצות בלבד²³.

ו, ב ד"ה ודעתו עליה [ועיין צל"ח על רש"י ד"ה דאמר ר' אלעזר], ושם סג, א ד"ה וחייב וב"ק כט, ב ד"ה משש שעות ולמעלה.

21 דעות שונות ועמדות שונות במחלוקת הרמב"ם והראב"ד מובאות במגדל עוז הל' חמץ ומצה ג, ח, ועיין במשנה ברורה סי' תמוג ס"ק א ובשער הציון אותיות א-ב.

22 וביאר הגר"א ש"רשות" זו היא בניגוד לחובת מצה בליל הסדר, אבל באמת אכילת מצה כל שבעה היא מצוה (מעשה רב סימן קפה). האחרונים הסיקו שגם לדעת הגר"א אין לברך 'על אכילת מצה' אלא בליל הסדר, עיין שדי חמד מערכת חמץ ומצה, סימן יד אות י; משיב דבר חלק ב סימן עז; חתם סופר חלק יורה דעה סימן קצא; שו"ת מהרש"ם חלק א סימן רט; דעת תורה אורח חיים סימן תעה סעיף ז (אני מודה לרב צבי הכהן טאובר נ"י איש ירושלים על ההפנייה למראי מקום אלה).

23 מקורות עיקריים: מכילתא בא פרשה ח (מהד' פרידמן ח ע"ב), פסחים קכ, א, רש"י לשמות יב, טו.

ו. פסח שני

ההבחנה החדה ביותר בין חג קרבן הפסח לבין חג המצות באה לידי ביטוי בעובדה, שבעוד שקיים "פסח שני" לאלה שלא יכלו להקריב את הקרבן בזמנו, אין זכר ואין מקום ל"חג המצות" שני. פסח שני נאמר במדבר ט, א-ד, ועיקרי ההלכות הובאו במשנת פסחים ט, א-ד. עניין מיוחד יש לנו במשנה ג:

מה בין פסח הראשון לשני? **הראשון אסור בבל יראה ובבל ימצא**, והשני - מצה וחמץ עמו בבית; הראשון טעון הלל באכילתו, והשני אינו טעון הלל באכילתו. זהו זה טעונו הלל בעשייתו, ונאכלין צלי על מצה ומרורים, ודוחין את השבת.

הנה משנה מפורשת כשיטת הרמב"ם (סעיף ד לעיל) שעוברים בחג קרבן הפסח (הראשון) על איסור בל יראה! ואין לומר שפירוש מילת "פסח" במשנתנו הוא חג המצות, כמו שמצאנו במשניות פסחים ט, ה, ב, ב-ד, ג, א (סעיף א לעיל), כי במשנתנו "פסח" הוא חג קרבן הפסח בלבד, כמו שמוכח מן הסיפא "זהו זה טעונו" שאי אפשר לפרש אותה על חג המצות כלל. אלה הדוגלים בשיטת הראב"ד יצטרכו להעמיד את סתם משנתנו כרבי יהודה, ולפי דעתם אין הלכה כמותו. טבלה המסכמת את שני ה"חגים":

חג המצות	'חג' קרבן הפסח	
א. איסור אכילת חמץ	איסור לאו (רבי יהודה) איסור עשה (ר"ש אליבא דר' ירמיה, תוס') איסור דרבנן (ר"ש אליבא דר' יוסה) מה"ת מקיים השבתת חמץ ע"י אכילתו (בעל המאור)	
ב. עונש לאכילת חמץ	חיוב מלקות (רבי יהודה, וכן פסק הרמב"ם) בלא כלום (רבי שמעון, וכן פסק הראב"ד)	
ג. חמץ בתערובת	בטל בשישים	אפילו באלף לא בטל
ד. חמץ בבל ימצא	איסור הימצאות חמץ נובע מחיוב תשבייתו ומאיסור לא תשחט על חמץ דם זבחי. אין איסור ב"י וב"י (שיטת הראב"ד, ושיטת הרמב"ם אליבא דמגיד משנה)	בל יראה ובל ימצא
ה. חיוב אכילת מצה	מן הכתוב 'על מצות ומרורים יאכלוהו' (קשור לקרבן פסח)	מן הכתוב 'בערב תאכלו' וכו'
ו. פסח שני	יש	אין

ארבע הערות לסיים:

א. בקחתנו את משנת רבן גמליאל (פסחים י, ה)²⁴ כנקודת מוצא, יש לפרש את חג קרבן הפסח כחוגג את **גאולת מצרים**, ואת חג המצות כמזכרת ל**שעבוד מצרים**.

חגיגת גאולת מצרים: "פסח" אומר רבן גמליאל, "על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים", והוסיף לדברים אלה: "שנאמר ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל" (שמות יב, כז). לפי רש"י (לפס' יג): "כל פסיחה לשון דילוג וקפיצה", כי השורש "פסח" קרוב ל"פסע". אונקלוס ואחרים מבארים אותו במובן "חוס ורחם", על פי הפסוק בישעיהו (לא, ה) 'כצפרים עפות כן יגן ה' צ-באות על ירושלם גנון והציל פסוח והמליט' (רש"י שם)²⁵. אמנם אם מדייקים היטב בדברי התורה ההצלה הנזכרת אינה משעבוד מצרים כי אם מהנגף המשחית, אבל ברור שרבן גמליאל תפס את ההצלה המסוימת ההיא כמסמלת את ההצלה הכללית מבית העבדים, הגאולה הכללית.

זכר לשעבוד מצרים: "מצה", ממשיך רבן גמליאל, "על שום שנגאלו אבותינו ממצרים". לכאורה גם 'פסח' כפי שפירשנו בא לחגוג את הגאולה הכללית! ברם, בדיקת תכונותיה של המצה כפי שמצאנוהו אצל חז"ל מביאה למסקנה שהמצה באה כזכר לשעבוד עצמו. הכתוב מכנה מצה כ'לחם עוני' (דברים טז, ג), 'מה דרכו של עני בפרוסה', וכן דרכו של עני שהוא מסיק ואשתו אופה מיד בגלל מחסור בעצים (פסחים קטו שלהי ע"ב - קטז ריש ע"א). תכונה שניה זו היא העומדת כנראה מאחורי כוונת התוספת במשנה: "על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ".... - מצה היא תוצאת אפייה חפוזה מחוסר הפנאי הנחוץ לאפייה ראויה (על פי הכתוב שמות יב, לט).

ב. לחג גאולה מתאים קרבן חד-פעמי; לזיכרון שיעבוד מתאימה יותר תקופה ממושכת של התנהגות מוגדרת (אכילת מצה ואיסור חמץ). בעולם העתיק היתה העבדות תופעה שכיחה ביותר, אפשר לומר כמעט אוניברסלית²⁶. בעולם העתיק היו עבדים שהצליחו להחזיק אף הם בעבדים (אלה

24 לחילופי הנוסחאות של המשנה ראה בהגדה שלמה לרמ"מ כשר עמ' 128, ולחילופי הנוסחאות של הרחבתה בהגדה של פסח ראה שם עמ' סא-סג.

25 שני הפירושים נמצאים במכילתא בא פרשה ז (מהד' פרידמן ח ע"א).

26 אמנם אריסטו לימד שאם יש נוהג מקובל הנוהג אצל אומות העולם (בלטינית: *ius gentium*) סימן הוא שהוא פרי החוק הטבעי (*ius naturalis*), אך העבדות היא חריג: היא היתה מקובלת אצל כל האומות למרות שהיא נוגדת את החוק הטבעי שהאדם לחופש יולד. ברם אפשר לחלוק על אריסטו: בטבע "כל דאלים גבר", ואם נלחם אדם עם חברו וכובשו יש לאל ידו להורגו, ואם מתחנן הנכבש על נפשו ומסכים בכל לבו להיות עבד אצל הכובש

האחרונים מכונים במשפט הרומי *servi vicarii*; המצרים היו עבדים לפרעה (בראשית מז, כה), ולכן מצא לו רש"י לנכון להסביר את כוונת הביטוי "בית עבדים" שבני ישראל היו עבדיו של פרעה ולא עבדים לעבדי פרעה. מכל מקום, שונים היו בני ישראל עבדי פרעה מהמצרים עבדי פרעה; המצרים חיו את חייהם הנורמליים, עבודתם התבטאה בתשלומי מס, במס עבודה, בהשתעבודות רגילה, ובני ישראל עבדו את פרעה בפרך, בסבלות ובעבודה קשה. לחם חוקם היה "לחם עוני" במשך למעלה ממאתיים שנה²⁷.

ג. חמץ הוא ההפך של לחם עוני. חימוצו של לחם דורש חומרים, זמן וחומרי בעירה, הנמנעים מעבד אשר גורלו הוא עבודה המפריכה את הגוף, המעסיקה אותו יומם ולילה ומרוקנת אותו מכל משאביו. לחם חמץ, שאנו מקבלים אותו כדבר מובן מאליו, הוא חלום חייו של עבד עשוק ורצוף.

איסור חמץ קובע דיון לעצמו. אסור הוא באכילה, אסור הוא בהנאה, הוא בכל יראה ובכל ימצא, חייבים לבערו מן העולם. דומה הוא לאיסור התורה החמור ביותר, הלא הוא איסור עבודה זרה: אף הוא אסור באכילה, אסור הנאה, אסור בקיומו ("לא ידבק בידך מאומה"), וחייבים לבערו מן העולם. אלא שחמור איסור חמץ מאיסור עבודה זרה - כי לא מצאנו שהצריכה התורה גם בדיקה למצוא עבודה זרה, וגם ביטולה אינו חיוב אלא בארץ ישראל, אבל בחוץ לארץ רק במקומות שיד ישראל תקיפה מתגברת; מה שאין כן איסור חמץ, כל חומרותיו קיימות הן בארץ ישראל והן בחוץ לארץ. אמנם חמץ אסור בהנאה, אמנם חייבים עליו כרת ואין אנשים בדלים ממנו כל השנה, אבל צירוף כל אלה החומרות אין בו כדי להביא לידי חומרה העולה על איסור עבודה זרה!

ואכן הרדב"ז²⁸ מודה שאין בפשוטו של מקרא כדי לכלכל את חומרתו של איסור חמץ; והוא מסיק: "ועל כן אני סומך על מה שאמרו רז"ל במדרשות כי חמץ בפסח רמז ליצר הרע, והוא שאור שבעיסה" וכו'.

ד. "חג המצות" כשמו כן הוא: הדגש הוא על המצות, המזכרת לשיעבוד, וממילא גם על החמץ המנוגד למצת: איסור אכילת חמץ בו הוא בכרת, מה שאין כן בחג קרבן הפסח (ולפי רבי שמעון אין בו אפילו איסור לאו!). בחג קרבן הפסח גם אין בו איסור בל יראה בל ימצא, ולכל הדעות חמץ בטל בו בשישים. יחסית לייסורים

ובלבד שלא יהרגו לכאורה מכתבי ה"טבע" את העבדות ואף מצדיקה. נגד טיעון כזה יצאו הוגי תורת המדינה באנגליה (לוק, ובעקבותיו אבות מגילת העצמאות האמריקאית) והצהירו שזכות החירות היא בלתי ניתנת לווייתור ("an inalienable right"), תרומה נכבדת לתורת כבוד הנברא בצלם.

27 ההיסטוריה הרומית מלמדת אותנו שבעולם העתיק היו עבדים ברמות כלכליות שונות; במצרים אפילו בין בני ישראל היו רמות שונות של עבדות, ושבט לוי יוכיח.

28 כל הדיון נמצא בשו"ת הרדב"ז חלק שלישי סי' תקעז (תקמו).

הממושכים של השעבוד, גאולת ה' היא כהרף עין; ראוי לה יום של חגיגה בהלל והודיה, חגיגה של קרבן. חג קרבן הפסח אין לו אלא חצי היום ולילו; חג המצות נחגג במשך שבעה ימים.

ואף על פי כן, קשורים הם שני החגים זה לזה: אי בעית אימא קרא אי בעית אימא מעשה אי בעית אימא סברא.

אי בעית אימא קרא: נאמר (דברים טז, ב-ג) 'זבחת פסח לה' א-להיך צאן ובקר במקום אשר יבחר ה' לשכן את שמו שם. לא תאכל עליו חמץ; שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחפזו יצאת מארץ מצרים, למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך'. "עליו" הראשון הוא על הקרבן. "עליו" השני יונתן תרגמו "לשמיה", רס"ג פירשו "אחריו", חזקוני פירשו "בגללו", כלומר, הפסוק כאן מרכיב את חג המצות על חג קרבן הפסח ועושה אותם חג אחד, כאשר השני אינו אלא המשכו של הראשון²⁹.

אי בעית אימא מעשה: מכניסת ליל ט"ו עד חצות (אליבא דרבי אלעזר בן עזריה) או עד הבוקר (אליבא דרבי עקיבא) שני ה"חגים" חופפים, והם ומצוותיהם אחד. ואי בעית אימא סברא: סוף-סוף שניהם כאחד הם זכר ליציאת מצרים³⁰.

29 ראה גם שד"ל ורד"צ הופמן.

30 וראה עוד במאמרו של הרב יואל בן נון "חמץ ומצה בפסח, בשבועות ובקרבנות הלחם", מגדים יג (אדר תשנ"א) עמ' 45-25, ובספרו של הרב פרופ' יוסף תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר (תל-אביב תשנ"ח).

★ ★ ★

האנשים שהיו טמאים לנפש אדם היו אנשים צדיקים, כמו שאמרו בגמרא שהיו מישאל ואלצפן, או שהיו נושאי ארונו של יוסף, והיו פטורין מן הדין מפסח ראשון מטעם עוסק במצוה; ומה לחצם לקרב לפני משה רבינו ע"ה בצווחה רבה למה נגרע וגו', ומה היה הגרעון מצידם? אך צעקתם היה כי המה היו משתוקקים מאוד לקיים מצות הקרבת הפסח בזמנו בתוך כלל ישראל, ועל זה הצר להם מאוד שלא זכו לגשת לקודש בתוך כלל ישראל במועדו. ועל זה השיב להם משה רבנו ע"ה עמדו ואשמעה, וכמו שאמרו אין עמידה אלא לשון תפילה, היינו התפללו לה' יתברך מעומק לבבכם על זה... וכן היה, כי פעלו בתפילתם התחדשות הדין מהקרבת פסח שני המרמז כי יש תקוה לכל נפש מישראל, אפילו לטמא ושהיה בדרך רחוקה במזיד שהתרחק עצמו מלגשת אל הקודש, ואפילו הכי עושה פסח שני, וכמו שאמרו (שבת פט, ב) אם יהיו חטאיכם כשנים הללו, שסדורות ובאות מששת ימי בראשית – כשלג ילבינו להיות זדונות כזכויות.

ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק ויקרא, פסח שני אות ב